

de sociale strijd kan echter niet ontlopen worden

Een plaatsbepaling van de christelijk-sociale beweging en mogelijkheden voor een geschiedschrijving

Paul Werkman
Rolf van der Woude

'De sociale strijd kan echter niet ontlopen worden'

‘de sociale strijd kan echter niet ontlopen worden’

Een plaatsbepaling van de christelijk-sociale
beweging en mogelijkheden voor een
geschiedschrijving

Paul Werkman
Rolf van der Woude

Vrije Universiteit Amsterdam
Historisch Documentatiecentrum voor het
Nederlands Protestantisme (1800-heden)
2003

Illustratie omslag: Naar een afbeelding uit: J. Danel e.a., *Naar ordening. Rond het Economisch Program van het Internationaal Christelijk Vakverbond*, Utrecht [1937],
copyright: Wereldbond van de Arbeid (wva).

isbn 90 72319 19 2

© P.E. Werkman en R.E. van der Woude
Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands
Protestantisme (1800-heden) Vrije Universiteit Amsterdam, 2003
Opmaak Hans Seijlhouwer

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar
gemaakt door middel van druk, fotokopie of microfilm of op welke
andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de
uitgever.

*No part of this book may be reproduced in any form, by print,
photoprint, microfilm or any other means, without written permission
from the publisher.*

Inhoud

Voorwoord	7
1. Inleiding	9
2. De historiografie van de christelijk-sociale beweging	13
3. De christelijk-sociale beweging en arbeidersgeschiedenis	19
4. De sociale beweging in de sociologie	25
5. Sociale beweging en geschiedschrijving	29
6. De dynamiek van de sociale beweging	33
7. Pluralisme of neocorporatisme	37
8. De christelijk-sociale beweging in perspectief	43
9. Ten slotte	47

Voorwoord

Toen het besluit viel het project ‘Geschiedenis van de christelijk-sociale beweging’ van start te laten gaan, stond voor ons vast dat een bezinning op diverse basisvragen noodzakelijk was. Aanvankelijk dachten wij te kunnen volstaan met een korte inleiding, maar al gauw bleek dat aan de theoretische en methodologische vragen zoveel kanten zaten, dat een bredere beschouwing in een zelfstandige uitgave zinvol was. *‘De sociale strijd kan echter niet ontlopen worden’* is daarvan het resultaat. De relatie met de projectbeschrijving *‘Wording en Werking. Programma voor de geschiedenis van de christelijk-sociale beweging’* is echter onmiskenbaar, zoals uit de kruisverwijzingen kan worden opgemaakt.

7

Paul Werkman
Rolf van der Woude

Amsterdam, februari 2003

1. Inleiding

'There's no such thing as society'. Met deze naar het leek kortste en bondigste samenvatting van de liberale maatschappijvisie, in een interview in 1988 uitgesproken, blies Englands toenmalige minister-president Margaret Thatcher een discussie die meer dan tweehonderd jaar de sociale geschiedenis heeft beheerst nieuw leven in. Het zal niemand verwonderen dat deze provocerende *'chilling suggestion'* – naar het oordeel van een **bbc**-verslaggever – een storm van protest uitlokte. Hoe fundamenteel deze discussie over de inrichting van de samenleving is, toonde de leiding van haar eigen conservatieve partij kort daarop. De harde kritiek op haar regeringsleider beantwoordde zij met de stelling dat de goede verstaander wel begreep dat ze juist het omgekeerde had beweerd. Waar ze *'society'* had gezegd, bedoelde ze *'state'*. De portee van haar opmerking was aldus: er bestaat niet zoiets als 'de staat', want *'no government can do anything except through people'*. Daarom hadden socialisten het bij het verkeerde eind, want zij redeneerden vanuit een almachtige staat, die voor de noden en zorgen van het volk instond en de heilstaat op aarde zou brengen. Dat leidde er alleen maar toe dat het volk op zijn rechten ging staan en zijn plichten vergat.

Het is opmerkelijk dat de opmerking van Thatcher tot deze zwart-wit discussie leidde, want de conservatieven hadden er net zo goed op kunnen wijzen dat conservatisme niet gelijk stond met liberalisme en dat liberalen beslist geen keiharde concurrentie en compromisloze competitie prediken. Ook liberalen zoeken gemeenschapsvorming, maar willen die vanuit het individu en zijn directe sociale omgeving opbouwen. Dat was wat Thatcher ook bedoelde. Kijk eerst naar jezelf, je familie en je burens voor je de staat om hulp vraagt.¹

1. Het zwart-wit denken is ook terug te vinden in de wijze van citeren. Veelal luidt het citaat: *'There is no such thing as society, only families and individuals'*. Thatcher zei echter het volgende, na geconstateerd te hebben dat veel mensen bij elk sociaal probleem onmiddellijk terugvallen op de staat: *'And you know, there's no such thing as society. There are individual man and woman, there are families'*. Thatcher vervolgt dan dat de eerste verantwoordelijkheid bij het

In Nederland zal men zelden een minister-president vinden, die op een dergelijke confronterende wijze een debat over de maatschappelijke orde uitlokt. Dat Wim Kok in 1997 de ‘nieuwe’ cultuur onder veel managers om zichzelf met aantrekkelijke bonussen en verleidelijke optieregelingen te belonen, aan de kaak stelde als ‘exhibitionistische zelfverrijking’ is een zeldzaamheid. Een Nederlandse regeringsleider profileert zich toch het liefst als een boven alle partijen staande staatsman. Ook het feit dat vakbondsleider Lodewijk de Waal in Koks voetspoor soortgelijke ondernemers ‘kleptocraten’ noemde en pleitte voor de invoering van een ‘kleptocratentax’ is in de Nederlandse verhoudingen van de laatste decennia vrij uniek.

Deze voorbeelden illustreren hoe de maatschappelijke context de discussie over de maatschappijvorm bepaalt. In de harde Britse samenleving komen tegenstellingen veel scherper naar voren dan in het Nederlandse poldermodel. Dit verschil in cultuur staat allerm minst los van de geschiedenis en gaat verder terug dan het eind van de achttiende eeuw, toen industrialisatie nieuwe economische verhoudingen schiep en het verlichtingsdenken aloude christelijke denkbeelden over staat en maatschappij opzij schoof. Vaak worden de Nederlandse verhoudingen teruggeprojecteerd naar de Middeleeuwen toen samenwerking een voorwaarde was om een polderland te scheppen.

De snelle economische en sociaal-culturele veranderingen, die zich vanaf het midden van de negentiende eeuw in steeds sneller tempo doorzetten, zorgden voor een doorbraak van aloude verhoudingen en maakten de inrichting van de maatschappij tot een probleem. Vele oplossingen werden bedacht, die ruwweg vanuit de tegenpolen individu en gemeenschap in te delen zijn. Het liberalisme zag het individu als het bepalende element van de samenleving. Wanneer iedereen zonder belemmering zijn ‘welbegrepen eigenbelang’ kon volgen, zou de ideale staat ontstaan die gedragen werd door actief burgerschap, hechte familiebanden en goed nabuurschap. Tegengesteld aan de liberale opvattingen ontstonden visies waarin het collectief voorop stond. Een heilstaat werd pas mogelijk wanneer de klassentegenstellingen werden opgeheven en een sterke staat het gelijkheidsideaal in zijn vaandel droeg.

Uiteraard kwamen reacties los, waarvan het conservatisme wel de belangrijkste was. Conservatieven hechten aan traditionele waarden, wijzen op de beperktheid van de menselijke vermogens en waarschuwen voor overtrokken heilstaatverwachtingen. Omdat het conservatieve en christelijk maatschappelijk denken op belangrijke punten overeenkwam, zoals het vasthouden aan een religieus geïnspireerde, organisch opgebouwde standensamenleving, waarin ieders maatschappelijke po-

individu en zijn directe sociale omgeving ligt, pas dan komt de staat in beeld. Zie voor een uitgebreid citaat uit het interview met Thatcher en een beschouwing uit conservatieve hoek de rede van de politicus Oliver Letwin, die te vinden is op de webpagina van de Adam Smith Society (www.adamsmith.org.uk).

sitie verweven was in een hogere orde, was er vaak een vloeiende overgang tussen beide stromingen. De maatschappelijke ontwikkelingen drongen evenwel conservatisme en christendom in de verdediging, zeker toen het conservatisme steeds meer naar de achtergrond werd gedrongen.

In Nederland duurde het tot de laatste decennia van de negentiende eeuw alvorens het orthodox-protestantse volksdeel zich aaneen wist te sluiten en een maatschappelijke factor van belang werd. Naarmate een brede politiek-maatschappelijke beweging ontstond, was een herformulering van het sociaal-christelijke gedachtegoed noodzakelijk. Uit de interactie tussen deze vernieuwde christelijke maatschappijvisie – waarin overigens werd teruggerepen op het organische denken – en de vormgeving in een groot aantal maatschappelijke organisaties, kwam de christelijk-sociale beweging voort. Deze christelijk-sociale beweging, hoe divers ook, zocht in principe niet het compromis door zich op het midden van de polen individu en collectief te plaatsen. Haar ideaal was tussen burger en staat een ‘maatschappelijk middenveld’ te creëren, met eigen taken en verantwoordelijkheden. De geschiedenis van de christelijk-sociale beweging is te zien als het zoeken naar een juiste opbouw van dit middenveld.

Het project ‘Geschiedenis van de christelijk-sociale beweging’ zet daarom de geschiedenis van de op het maatschappelijk middenveld opererende organisaties in het centrum van zijn belangstelling. Dat maakt een integraal opgezette geschiedschrijving mogelijk, waarbij aansluiting wordt gezocht bij tradities van sociologisch en politicologisch onderzoek, de historiografie van sociaal-economische bewegingen en plaatsing in een brede sociaal-economische context. Voor het opstellen van een werk- en onderzoeksprogramma is een bezinning op zaken als begripsbepaling, methodiek en plaatsbepaling binnen sociologische en historiografische tradities niet alleen nuttig, maar ook nodig.

2. De historiografie van de christelijk-sociale beweging

De term christelijk-sociale beweging komt in het begin van de twintigste eeuw in zwang, vaak om de christelijke arbeidersbewegingen in Duitsland en Engeland aan te duiden.² De journalist R. Hagoort ijkte deze term in de jaren dertig van de vorige eeuw op een andere wijze. Hij betrok het begrip op het werk van de protestants-christelijk arbeiders- en patroonsorganisaties. In zijn ogen kon van een christelijk-sociale beweging gesproken worden omdat deze organisaties geworteld waren in algemeen geldende beginselen. Deze antirevolutionaire grondbeginselen gaven de christelijk-sociale beweging ook recht van bestaan. De eigen organisatie van protestantse werkgevers- en werknemers was daarom geen reactie op de snelle ontwikkeling van de socialistische en sociaal-democratische vakbeweging. 'De Christelijk-Sociale beweging is geboren uit het besef, dat de Christelijke beginselen ook voor het sociale terrein iets, neen: alles te zeggen hebben. Christelijk-Sociale organisatie is eisch voor ieder, in wat rang of stand, in wat beroep of bedrijf hij ook staat'.³

Niet alleen de beginselen rechtvaardigden een eigen protestants-christelijke beweging, de chroniqueurs van de christelijk-sociale beweging baseerden zich ook op een '*invented tradition*' die terugging op de Middeleeuwen. Volgens hen was de maatschappij toen van het Christendom doortrokken. 'Het gildewezen was daarvan één der vruchten. Er werd een evenwichtstoestand geschapen, zoals we in later eeuwen nog niet hebben leren kennen. Patroon en werkman vonden beiden bij het gilde schut en heil', die haar basis vond in 'de band der solidariteit'. Op deze ideale toestand volgde een 'ontaarding' van kerk en maatschappij, die uiteindelijk uitliep op de Franse revolutie.⁴ Deze revolutie baarde de

2. J.Th. de Visser, *De Christelijk-Sociale beweging van onzen tijd* (Utrecht 1923) 69 e.v. maakt een onderscheid tussen de Engelse christelijk-sociale actie en de Duitse christelijk-sociale beweging.
3. R. Hagoort, *Theorie en historie der Christelijk-Sociale Beweging* (Utrecht z.j.) 2.
4. R. Hagoort, *De Christelijk-sociale beweging* (Kampen 1955) 35, 45 e.v. De eerste druk kwam uit in 1933.

monsters liberalisme en socialisme, die met hun eenzijdige nadruk op kapitaal of arbeid de natuurlijke eenheid van het bedrijf, waarin werknemer en werkgever hun organische plaats hadden, definitief verbrak. De armoedige toestand waaronder de arbeidende bevolking in de eerste helft van de negentiende eeuw gebukt ging, kon dan ook geweten worden aan ‘de revolutiebacil van het individualisme’.⁵ Het socialisme – in welke vorm dan ook – kon geen alternatief bieden, want ‘inzonderheid tegen het christendom heeft het hedendaagsch socialisme zijn vuist gebald’, meende de gereformeerde predikant R.J.W. Rudolph.⁶

Kenmerkend voor de geschiedschrijving van de christelijk-sociale beweging is eveneens dat zij zich heeft gehecht aan ‘*lieux des mémoires*’, die telkens weer opduiken. De christelijke Middeleeuwen, de glorieuze Gouden Eeuw en het verval in de achttiende eeuw. ‘Nooit was ons volk zoo onfrisch en onsmakelijk, zoo roemloos en krachteloos, zoo verachtelijk als toen ... nergens vindt ge een zoo jammerlijk, zoo schreiend droevig tijdvak’, oordeelde Abraham Kuyper over de laatste decennia van die eeuw.⁷ Daarop volgde de desastreuze Franse revolutie als de definitieve waterscheiding tussen een christelijke en een niet-christelijke wereldbeschouwing, het jaar 1871 waarin met steun van christelijke organisaties het Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond werd opgericht en ook het jaar waarin het christelijke blad *De Werkmansvriend* voor het eerst verscheen, in 1873 het uittreden van Klaas Kater uit het werkliedenverbond en 3 januari 1876 toen het Nederlandsch Werkliedenverbond Patrimonium werd opgericht. Nooit ontbreekt het Sociaal Congres van 1891, inclusief de referenties aan de veelal als ‘magistraal’ gekenschetste rede van Abraham Kuyper. Andere belangrijke mijlpalen van de christelijk-sociale beweging zijn het tweede Christelijk Sociale Congres in 1919, de oprichting van het Convent van Christelijk-Sociale Organisaties in 1937 en de Christelijk Sociale Conferentie in 1952.

De manier waarop de christelijk-sociale beweging haar eigen geschiedenis heeft vormgegeven, resulteerde in een protestantse variant van de ‘*Whig interpretation of history*’, een finalistische geschiedschrijving, waarbij het eigen succes logisch voortkwam uit de gang van de geschiedenis. Een voornaam kenmerk van een dergelijke benadering is het meta-perspectief, waarbij alle puzzelstukken moeiteloos in het grote geheel gepast worden.⁸ Uitgangspunten vormden de gedeelde godsdienstige

5. R. Hagoort, *Patrimonium. Vaderlijk erfdeel. Gedenkboek gouden jubileum 1927* (z.p. 1927) 34.
6. R.J.W. Rudolph, *Het hedendaagsch socialisme in zijn oorsprong en wezen voor het Volk geschetst* (Wageningen 1904) 386.
7. A. Kuyper, *De ‘nuts’-beweging* (Amsterdam 1869) 17.
8. De term is afkomstig van de Engelse historicus Herbert Butterfield (1900-1976), die erop wijst dat de ‘*whig interpretation*’ ‘*represents a fallacy and an unexamined habit of mind into which we fall when we treat of history on the broad scale*’. Zie: H. Butterfield, *The Whig Interpretation of History* (London 1931) 15.

waarden en normen en een gekoesterde visie op het verleden. Om het in sociologische termen te zeggen: men zag de eigen organisatie als een goddelijke opdracht en goot dat in een alomvattend sociaal-cultureel systeem. De ideologie zorgde voor norm- en saamhorigheidsbesef bij de organisatiegenoten, zodat een beroep op identiteit en de saamhorigheid voldoende was om de interne cohesie te waarborgen.⁹ De gevolgen van deze benadering van bovenaf zijn in de oudere literatuur van de christelijk-sociale beweging gemakkelijk te herkennen: de legitimatie van de beweging lag in een antirevolutionair getint gedachtegoed, dat geen nadere uitleg behoefde.¹⁰ Daardoor hoefde dan ook weinig te worden ingegaan op de concrete historische omstandigheden waaronder de christelijke werknemers- en werkgeversorganisaties ontstonden, want de ideologie rechtvaardigde de opkomst van de beweging en de loop van de geschiedenis en maakte haar onvermijdelijk. Evenmin was er veel aandacht voor onderlinge meningsverschillen, onenigheden en conflicten. Critici binnen de beweging waren al snel verdacht en kritiek van buiten stimuleerde vooral de zelfrechtvaardiging. Echter lang niet alle protestants-christelijke arbeiders en ondernemers herkenden zich in de antirevolutionaire ideologie van veel bonden. Zij sloten zich aan bij algemene organisaties. Een homogeen blok was de christelijk-sociale beweging nooit.

De teleologische gerichtheid leidde ook tot een introverte geschiedschrijving. Het waren vooral gedenkboeken die het eigen bestaan legitimeerden en het eigen succes en het gloriëren van de eigen bestuurders voor het voetlicht brachten. Dat (oud)bestuurders vaak de auteur waren, was hieraan allerminst vreemd. Dergelijke geschriften stonden ook in een emancipatoire traditie, waarin voor de sociaal-economische noch de politieke en culturele context veel belangstelling was net zomin als voor de ontwikkelingen bij zusterorganisaties in de andere zuilen. De focus was vooral gericht op de eigen ontwikkelingsgang. Vaak zorgde dit voor statische geschiedenissen, waarbij de nadruk lag op de vastlegging van grondbeginselen in statuten, huishoudelijk reglementen en officiële stukken. De dynamiek aan de basis en de wisselwerking tussen economische en sociaal-maatschappelijke ontwikkelingen en de eigen geschiedenis bleef vaak in de schaduw.¹¹ Ten slotte valt het gebrek aan zelf-

9. C.J. Lammers, *Organiseren van bovenaf en van onderop* (Utrecht 1993) 24 e.v. Lammers gebruikt de dichotomie 'sociaal-cultureel' tegenover 'elementarisme' om twee verschillende benaderingswijzen in de organisatiesociologie te illustreren, maar geeft daarbij aan dat zij ook buiten deze discipline geldig is.
10. Antirevolutionair niet opgevat als politieke beweging, maar als kerkelijke reform-beweging, zoals Groen van Prinsterer dat bedoelde in de brochure: G. Groen van Prinsterer, *Le parti anti-révolutionnaire et confessionnel dans l'Eglise Réformée des Pays-Bas: étude d'histoire contemporaine* (z.p. 1860).
11. Een bespreking van deze historiografische traditie geven: A. Bornebroek en J. Slok, 'Geschiedschrijving als legitimatie. Waarde en betekenis van een eeuw historische publicaties over de protestants-christelijke vakbeweging', *Cahier over de geschiedschrijving van de christelijk-sociale beweging* deel 1 (1997) 11-22.

reflectie op. Het eigen bestaan en de ontwikkelingen binnen eigen kring werden zelden of nooit geproblematiseerd, waardoor het nog al eens ontbrak aan kritische blik op de eigen historie. Daarmee wordt een laatste kenmerk van de naar binnen gerichte blik van veel christelijk-sociale historici aangestipt. Reflectie op de basisvragen ontbreekt in de oudere literatuur over de christelijk-sociale beweging.

Eerst in de jaren tachtig kwam er ruimte voor een meer kritische benadering van het eigen verleden. Het artikel van B. Kruithof over de opkomst van de christelijk-sociale beweging kan daarvan als startpunt gezien worden. Hij protesteerde zowel tegen het eenzijdige engagement uit socialistische hoek, die de confessionele vakbeweging ‘als dood gewicht, zo niet als stakingsbrekers’ beschouwde, als de protestantse geschiedschrijving die het eigen succes ‘vanzelfsprekend, ofwel een wonder’ noemde.¹² Kruithof deed een poging achter de beginselretoriek van de vele gedenkschriften te kijken en de materie vanuit historisch-sociologisch perspectief te benaderen. Hij poneerde de hypothese dat de christelijke vakbeweging eerder als kleinburgerlijk dan als arbeideristisch gekenschetst kon worden.¹³ Deze objectievere geschiedschrijving volgde de trend die op politicologisch en sociologisch terrein al ingezet was. Al in de jaren zestig had de politicoloog Van Weringh de opvattingen van Kuyper over maatschappij en samenleving aan een zeer kritisch onderzoek onderworpen. In het begin van de jaren zeventig gebruikten de sociologen Kuiper en Hendriks een uitgebreid sociologisch instrumentarium om de ‘gereformeerden’ als sociaal verschijnsel te analyseren. De historicus Schutte ondernam enige jaren later een poging de arp binnen de ontwikkelingen van het moderniserende Nederland te plaatsen.¹⁴

De afkalving van christelijk-sociale beweging door secularisatie, ontzuiling en schaalvergroting leidde tot een objectievere en kritischer geschiedschrijving van de christelijk-sociale beweging. In de herdenkingsbundel van vijftig jaar Convent van Christelijk-Sociale Organisaties, schilderde Paul Werkman de oprichting van ‘Patrimonium’ als ‘een vlucht naar achteren’, omdat die gebaseerd was op aanvaarding van de standensamenleving en een geromantiseerde visie op het middeleeuwse gildenwezen. De Vereniging van Nederlandsche Patroons ‘Boaz’ karak-

12. B. Kruithof, ‘Trouw aan het beginsel’. De Christelijk-sociale beweging in Nederland ± 1875-1909’, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 7 (1981) 346-375, 346.

13. Kruithof, ‘Trouw aan het beginsel’, 365.

14. J. Hendriks, *De emancipatie van de Gereformeerden* (Alphen aan den Rijn 1971); D.Th. Kuiper, *De voormannen. Een sociaal-wetenschappelijke studie over ideologie, konflikt en kerngroepvorming binnen de gereformeerde wereld in Nederland tussen 1820-1930* (Meppel 1972); G.J. Schutte, ‘De ere Gods en de moderne staat. Het antwoord van de Anti-Revolutionaire Partij op de secularisatie en de democratisering van Nederland: antithese, soevereiniteit in eigen kring en gemene gratie’, *Radix* 9 (1983) 73-105; J. van Weringh, *Het maatschappijbeeld van Abraham Kuyper* (Assen 1967).

teriseerde hij als een 'sociale debatingclub ... voor protestantse boeren en kleine burgerheren'.¹⁵ Dusdanige objectiverende observaties maken het mogelijk dieper door te dringen in het wezen van de christelijk-sociale organisaties, want ondanks alle overeenkomsten in retoriek en beginselen konden de interpretaties verschillen, waardoor protestants-christelijke werkgevers en werknemers uiteenlopende belangen konden verdedigen. Zo beschuldigden werkgevers het Christelijk Nationaal Vakverbond (cnv) ervan een 'socialistisch' ideaal na te streven door zich voor medezeggenschap uit te spreken. Het cnv op zijn beurt noemde deze kritiek 'oud-liberalistisch'.¹⁶ Op diezelfde manier kon het befaamde beginsel 'soevereiniteit in eigen kring' een heel eigen lading krijgen. De werkgevers namen dit begrip letterlijk en meenden aldus overheid en werknemers buiten de bedrijfsdeur te kunnen houden. De uitleg van het cnv was 'verantwoordelijkheid in eigen kring' en het vakverbond vond de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie daarom een gerechtvaardigde zaak.¹⁷

17

De serie *Cahiers over de geschiedenis van de christelijk-sociale beweging*, die vanaf 1997 verschijnt, kiest ook voor een objectiverende houding. Enkele recente monografieën zijn nog een stap verder gegaan door de door hen beschreven organisaties te plaatsen in een sociologisch concept. De auteurs zochten daarbij aansluiting bij visies op neocorporatisme en belangenorganisaties.¹⁸ Het project *Geschiedenis van de christelijk-sociale beweging* is van plan op deze weg verder te gaan.

15. P.E. Werkman, 'Voorgeschiedenis' in: *Ethiek en belang*. 50 Jaar Convent van Christelijk-Sociale Organisaties (Den Haag 1987) 11-26, 13 en 18.

16. Werkman, 'Voorgeschiedenis', 22 e.v.

17. Zie: P.E. Werkman en R.E. van der Woude, "In broederlijke geest"? Het Convent van Christelijk-Sociale Organisaties in de wederopbouwtijd' in: *Cahier over de geschiedschrijving van de christelijk-sociale beweging* deel 5 (nog te verschijnen).

18. Zie: J.J. van Dijk, 'Als de Here het huis niet bouwt...' *Een beeld van de geschiedenis van de Hout- en Bouwbond CNV 1900-2000* (z.p. 2000) 10 e.v.; R.E. van der Woude, *Op goede gronden. Geschiedenis van de Christelijke Boeren- en Tuindersbond 1918-1995* (Hilversum 2001) 25 e.v.

3. De christelijk-sociale beweging en arbeidersgeschiedenis

De sociale geschiedenis en in het bijzonder de geschiedschrijving over werkgevers- en werknemersorganisaties is lange tijd in ideologische kampen verdeeld geweest. De uit de socialistische traditie voortkomende arbeidersorganisaties postuleerden op eenzelfde wijze hun bestaan als de protestantse of katholieke sociale beweging, zodat er tussen historici uit beide kampen grote tegenstellingen ontstonden. Volgens de socialisten ontkenen de protestanten en katholieken de werkelijkheid van het dialectisch materialisme en stonden zo de ondergang van de kapitalistische maatschappij in de weg evenals de opkomst van de socialistische heilstaat. Zo stelde de sociaal-democratische voorman J. van den Tempel de geschiedenis van de christelijke werkliedenbeweging Patrimonium gelijk aan de geschiedenis van onderkruiperij.¹⁹ Tot een werkelijke gedachtewisseling kwam het nauwelijks; het bleven discussies tussen doven.

Een feitelijker en wetenschappelijker benadering van de arbeidersgeschiedenis, die na de Tweede Wereldoorlog opkwam, werd in de jaren zeventig ingehaald door de opkomst van het neo-marxisme. De in het Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbewegingen in Nederland 1976 verschenen redactionele inleiding van de hand van de filosoof en historicus Ger Harmsen, is een voorbeeld van hoe oude vetes werden opgerakeld. Harmsen wees een 'neutrale' benadering af en wilde zich richten op ideeën, bewegingen en klassen 'die tenderen in de richting van een doorbreking en overstijging van de bestaande kapitalistische orde, waarbij de nadruk moest vallen op 'het sociaal-kulturele emancipatoriese karakter' van de vakbeweging. Omdat de confessionele vakbeweging (niet de christelijke) zich conformeerde aan de bestaande kapitalistische maatschappij kon haar geen zelfstandige geschiedenis worden toegedicht; die was voorbehouden aan een socialistische arbeidersbe-

19. J. van den Tempel, *De Christelijke vakbeweging* (Rotterdam z.j. [1909 derde druk]) 6. Geciteerd bij: G. Harmsen en B. Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid. Beknopte geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging* (Nijmegen 1975) 52. Van den Tempel stond overigens bekend als een gematigd vakbondsleider.

weging.²⁰ Bovendien was een geschiedschrijving van een sociale beweging waarin werkgevers en werknemers participeerden onmogelijk, want de geschiedenis van de arbeidersbeweging moest gezien worden in het perspectief van de noodzakelijke verdwijning van het kapitalisme en de bevrijding van de arbeidersklasse. In die zin stonden arbeiders- en ondernemersorganisaties ‘lijnrecht tegenover elkaar’²¹

Hoezeer de confessionele en niet-confessionele geschiedschrijving over sociale bewegingen ook tegenover elkaar stonden, in bepaalde aspecten leken zij veel op elkaar. De ideologische inkadering zorgde voor eenzelfde soort naar binnen gerichte geschiedschrijving, een beperkt blikveld en een weinig kritische kijk op het eigen verleden. Twee consequenties vallen daarbij op. De belangrijkste is wel dat aan de motieven van de leden weinig aandacht is geschonken. In protestantse en katholieke kring was de keuze voor een confessionele organisatie in feite een geloofsvraag en werd deze weinig gerelateerd aan de sociaal-economische situatie van de arbeidersklasse. In socialistische kring werd deze redenering omgedraaid. De ‘*Verelendung*’ die het kapitalisme bracht, zou onvermijdelijk tot een keus voor de socialistische arbeidersbeweging leiden.

Toen de ideologische rook langzaam maar zeker optrok, kregen historici meer oog voor de keuzes waarvoor de arbeiders en hun families stonden. Lid worden van een vakbond was geen vanzelfsprekendheid. Het was één van de mogelijkheden om zich in de strijd om het bestaan staande te houden. Zo kwam er steeds meer aandacht voor bestaanstrategieën. Als ‘*family survival strategies*’ of ‘*coping strategies*’ kregen zij in de literatuur de nodige aandacht.²² Studies die vanuit dat perspectief zijn geschreven, laten zien dat een benadering van onderop niet alleen de omstandigheden, keuzen en motieven van de arbeiders verheldert, maar ook meer inzicht kan geven in het functioneren van de organisaties. Werkgevers- en werknemersorganisaties waren geen monolithische blokken, maar bestonden uit verschillende stromingen, die hun meningsverschillen soms op hardhandige manier uitvochten. De organisatiesociologie bestudeert een organisatie niet alleen als functionele eenheid, maar ook als een conglomeraat van partijen, die elk hun eigen belangen nastreven. In deze optiek

20. ‘Redactionele inleiding: Waarin onderscheidt zich de geschiedenis van de arbeidersbeweging van de structureel bedreven sociale geschiedenis?’ in: *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbewegingen in Nederland 1976* (Nijmegen 1976) 7-20, 7 e.v. Harmsen baseerde dit op een relatief onderscheid dat te maken was tussen ‘eigenlijke en oneigenlijke geschiedenis’. Hoe deze begrippen ingevuld dienden te worden en hoe zij functioneerden liet hij in het duister. In dit verband interessant is een discussie tussen vakbondshistoricus A. Bornebroek en Harmsen in *Transparant* 8 (1997) 4-15, waarin met name de plaats en functie van geloof en ideologie centraal staan.

21. ‘Redactionele inleiding’, 17.

22. Zie voor de keuze van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis om zich te richten op bestaanstrategieën: L. Heerma van Voss, *Why is there no socialism in the Netherlands? De Nederlandse arbeidersklasse in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2002) 9 e.v.

vormt het in de levensbeschouwing vastgelegde waarden- en normensysteem niet de enige drijvende kracht, want de verschillende groepen en facties kunnen vanuit een andere optiek denken en handelen. Is dat het geval dan zal niet een beroep op de gedeelde overtuigingen of de eigen identiteit de organisatie bijeenhouden, maar de vraag of het gezamenlijk belang groter is dan afzonderlijke deelbelangen. Vanuit een dergelijk gezichtspunt zijn charismatisch leiderschap, lok- en dwangmiddelen belangrijke instrumenten om de organisatie te sturen.²³

In het kader van de doelstellingen van het project ‘Geschiedenis van de christelijk-sociale beweging’ kan nu een voorlopige balans worden opgemaakt. De christelijk-sociale beweging als programmatische term is verleden tijd, het zal binnen het project gebruikt worden als verzamelbegrip voor organisaties die op protestants-christelijk erf op sociaal-maatschappelijk gebied werkzaam waren. Het betekent een keuze voor een ander soort geschiedschrijving, met andere uitgangspunten en andere methodieken. Daarbij lijkt voor de hand te liggen het perspectief van bovenaf te verruilen voor een van onderaf. Recentelijk heeft Dennis Bos in zijn boek over de vroege socialistische beweging in Amsterdam laten zien dat een dergelijke gezichtspunt tot verrassende inzichten kan leiden. Hij laat zien hoe de vroege socialistische beweging uit een microkosmos van sociale netwerken bestond, waarbij gedeelde denkbeelden, symbolen, rituelen en mentaliteiten even belangrijk waren als affectieve banden. Wat overigens niet wil zegen dat het altijd pais en vree was, ruzies en rumoer waren aan de orde van de dag.²⁴

Een consequente hantering van de benadering van onderaf zal echter ook weer eenzijdigheden tot gevolg hebben. Een voorbeeld daarvan is de studie van Henk Wals over de Amsterdamse bouwvakarbeiders en hun bestaansstrategieën in het eerste kwart van de twintigste eeuw. Wals wil niet de ideologen en hun verklaringen centraal stellen, maar de ervaringen en meningen van de arbeiders zelf.²⁵ Het resultaat is een fraai beeld van de Amsterdamse bouwvakker en zijn werk- en leefomstandigheden. De grootste tegenstelling lag volgens Wals tussen de ongeorganiseerde, gewoonlijk ongeschoolde, losse arbeiders en de georganiseerde, doorgaans vaste, geschoolde arbeiders. De eersten leefden in een houding van verzet, de laatsten – het lidmaatschap van een confessionele of sociaal-democratisch vakorganisatie maakte weinig verschil – kozen vanuit een in eigen ogen ‘superieur pragmatisme’ voor aanpassing. De religieuze of ideologische overtuigingen gingen niet verder dan de buitenkant. Door zich aan te sluiten bij een christelijke bond kon een arbeidersgezin zijn materiële belangen in het oog houden en tegelijkertijd zijn respectabi-

23. Lammers, *Organiseren van bovenaf*, 24 e.v.

24. D. Bos, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894* (Amsterdam 2001) 338 en 349 e.v.

25. H. Wals, *Makers en stakers. Amsterdamse bouwvakarbeiders en hun bestaansstrategieën in het eerste kwart van de twintigste eeuw* (Amsterdam 2001) 13.

liteit bij de kerkgangers behouden.²⁶ Wals conclusie is dat de meeste vakbondsleden handelden als consumenten op zoek naar de meest gunstige bestaansstrategie, waarbij de motieven materiële behoeftebevrediging en beroeps- en gezinseer voorop stonden.²⁷

De vraag is of Wals niet het kind met het badwater heeft weggegooid. Dat ideologisch bevlogen historici de geschiedenis in bepaalde kaders hebben gewrongen, wil nog niet zeggen dat levensbeschouwelijke overtuigingen en oordelen bij de arbeiders geen rol speelden. Sociologen en sociaal-economische historici benadrukken bijna zonder uitzondering het belang van de ideologie voor een sociale beweging en sommigen zijn er van overtuigd dat zonder een inspirerende ideologie het onmogelijk is mensen tot collectieve actie aan te zetten.²⁸ Om recht te doen aan de veelvormigheid van sociale bewegingen zullen materiële, sociaal-culturele en levensbeschouwelijke aspecten op een integrale wijze behandeld moeten worden.

De door ideologie gedragen geschiedschrijving van de sociale bewegingen heeft voorts als gevolg gehad, dat deze zich vrijwel alleen richtte op de arbeidersbeweging; voor de ondernemers en hun organisaties was slechts een bijrol weggelegd. In de socialistisch getinte geschiedschrijving figureren zij slechts als klassenvijanden, in de confessionele geschiedschrijving was dat weliswaar niet het geval, maar veel aandacht aan de organisaties van werkgevers werd niet besteed. De ondernemers zelf heeft het overigens vaak ontbroken aan aandacht voor de eigen verenigingsgeschiedenis. Dat is ook wel enigszins te begrijpen. De noodzaak om zich te legitimeren voor eventuele oppositie tegen het maatschappelijke bestel ontbrak, evenals de functie een voertuig te zijn voor de emancipatie van de achterban. De preoccupatie van de meeste ondernemers lag meer bij de onderlinge concurrentie dan bij de gezamenlijke band. Fraai uitgevoerde bedrijfsgeschiedenissen, die de kracht en de luister van het eigen bedrijf uitmeten, ontbreken dan ook niet.

Het project 'Geschiedenis van de christelijk-sociale beweging' zal echter de geschiedenis van de ondernemersorganisaties tot een integraal onderdeel van zijn geschiedschrijving maken. Dat heeft niet alleen als reden dat de werkgeversgeschiedenis en in het bijzonder die van hun organisaties onderbelicht is gebleven, maar ook omdat daarmee een belangrijk onderdeel van de Nederlandse geschiedenis, waar het de samenwerking en samenwerkingsverbanden bij de oplossing van de sociaal-economische problematiek betrof, in het duister is gebleven. Hierop zal later worden teruggekomen.

De conclusie is dus gerechtvaardigd dat het tijd is voor het maken van een inhaalslag. Het pad dat in de jaren tachtig is ingegaan, zal verder

26. Wals, *Makers en stakers*, 192 e.v.; 212 e.v. en 303.

27. Wals, *Makers en stakers*, 298, 312.

28. O. Schreuder, *Sociale bewegingen: een systematische inleiding* (Deventer 1981) 53 e.v.

doorlopen moeten worden. Er zal werk gemaakt moeten worden van nieuwe methodieken en benaderingswijzen en bovenal zal de christelijk-sociale beweging geplaatst dienen te worden in het krachtenveld van de politieke en sociaal-economische ontwikkelingen van de negentiende en twintigste eeuw. De protestants-christelijke werkgevers- en werknemersorganisaties waren naast bezinningsorganisaties, belangenbehartigers en dienstverleners en daardoor niet onbelangrijke spelers op het middenveld.

Voor echter concreet ingegaan kan worden op het werk- en onderzoeksprogramma dienen nog enkele vragen aan de orde te komen. In veel geschiedenissen van sociale bewegingen en organisaties zal men tevergeefs zoeken naar verwijzingen naar in de sociale of economische wetenschappen gehanteerde begrippen en denkkaders en vaak ontbreken ook referenties aan in de sociaal-economische geschiedschrijving actuele thema's. Een 'modernere' benadering van het verschijnsel christelijk-sociale beweging zal een confrontatie met de in deze wetenschappen aan de orde gestelde thematiek niet kunnen omzeilen. Vragen die voor de hand liggen zijn: wat is een sociale beweging?, hoe komt een sociale beweging tot stand? en hoe ligt de relatie tussen maatschappelijke veranderingen en het ontstaan van sociale bewegingen?

4. De sociale beweging in de sociologie

25

Zonder sociologen geen sociale beweging. Uiteraard hebben er in de geschiedenis vele groepen, groeperingen en bewegingen bestaan die als sociale beweging bestempeld kunnen worden, en ook zijn er wetenschappers geweest die sociale bewegingen hebben beschreven, het zijn sociologen geweest die vanaf het eind van de negentiende eeuw hebben gepoogd het verschijnsel sociale beweging in concepten en theorieën te vangen. De eer van het eerste ontwerp voor een theorie van de sociale beweging te hebben geschreven, wordt meestal gegeven aan de Franse socioloog Gustave Le Bon. Zijn interesse voor dit onderwerp kwam voort uit de snelle veranderingen die de Franse samenleving in de tweede helft van de negentiende eeuw doormaakte en de maatschappelijke onrust die dit met zich meebracht. In het begin van de jaren zeventig van de negentiende eeuw leken de verloren oorlog met Duitsland en de daarop volgende de Commune-opstand in 1870 en 1871 het land en de samenleving op de rand van een ineenstorting te brengen. De burgerlijk-conservatieve groeperingen, waarvan Le Bon een representant was, zagen de massale volksbeweging als een bedreiging van de maatschappelijke orde. Le Bon legde nadruk op het irrealistische en emotionele van de mensenmassa's en vergeleek ze met de plotselinge en onberekenbare uitbarstingen van epidemieën.

Het idee dat sociale bewegingen uiting zijn van een maatschappij in verval werd overgenomen door Emile Durkheim. Hij introduceerde het begrip 'anomie'. Bij snelle maatschappelijke veranderingen zoals industrialisatie en modernisering ontstaan maatschappelijke spanningen, omdat een groot deel van de mensenmassa zich niet snel genoeg kan aanpassen aan de veranderingen. Dan kan een situatie van anomie ontstaan, die zich uit in onzekerheid en frustratie en een gemakkelijke voedingsbodem voor collectieve protestacties vormt. Het idee van een uit zijn evenwicht geraakte maatschappij als oorzaak van sociale bewegingen werd na de Tweede Wereldoorlog opgepikt door Amerikaanse sociologen, waarvan Talcott Parsons wel de belangrijkste vertegenwoordiger was. In de systeem-functionalistische benadering van Parsons en zijn

medestanders vormt een gebrekkige socialisatie de bron voor sociale spanningen. In een samenleving die grote veranderingen kent, kan de integratie van groepen mensen niet goed verlopen en aanleiding geven voor onrust. Die veranderingen hoeven niet direct maatschappelijk verval te betekenen. Ook een samenleving die zich in snel tempo ontwikkelt kan sociaal protest uitlokken, vooral als de welvaartsgroei van bepaalde groepen achterblijft bij hun verwachtingen. Tussen Le Bon, Durkheim, Parsons en sociologen die tot hun school gerekend kunnen worden, zijn er soms aanmerkelijke verschillen, maar gemeenschappelijk hebben zij dat zij de samenleving zien als een systeem dat altijd op zoek is naar een evenwichtstoestand. Collectieve actie en protest zijn in deze visie een vorm van onaangepastheid en afwijkend gedrag.²⁹

Een tweede stroming, die wel de solidariteitstheorie of de conflicttheorie is genoemd, stelt dat elke maatschappij op macht en ideologie is gebouwd. Onderliggende groepen zullen altijd pogen de macht aan de kaak te stellen en de rollen om te draaien. Een evenwichtige maatschappij is dus een fictie, want onder elke samenleving ligt de tijdbom van onopgeloste sociale conflicten. Marxisten hebben de bestaande machtsverhoudingen altijd gezien in termen van klassenverhoudingen en klassenstrijd. Sociale bewegingen ontstaan omdat er altijd een voorhoede opkomt, die de bestaande verhoudingen onder kritiek stelt en langzaam maar zeker groepen tot klassenbewustzijn brengt. Daaruit volgt een reeks van opeenvolgende opstanden en revoluties, tot de klassentegstellingen verdwenen zijn.

Ook niet-marxisten hebben gebruik gemaakt van de solidariteitstheorie. De Amerikaanse socioloog Clark Kerr ziet collectieve actie als een afwegingsproces, waarbij de solidariteit van een groep, de mate waarin zij georganiseerd is en het bewustzijn van de eigen situatie een rol spelen.³⁰ Sociale bewegingen zullen ontstaan en tot actie oproepen tot het moment dat de beweging is verdwenen of zich in het establishment heeft weten te nestelen. In dat laatste geval wordt geweld afgezworen, omdat de beweging daarmee te veel te verliezen heeft.

Solidariteits- en conflicttheorieën verschillen vaak veel van elkaar, maar delen de optiek dat sociale bewegingen 'een gezonde reactie op verziekte verhoudingen' zijn. Collectieve actie heeft vaak een positieve functie want zij biedt de mogelijkheid tot institutionele verandering. Er zijn wel pogingen gedaan de functionalistische benadering te combine-

29. H.M.P. Goddijn, *Geschiedenis van de sociologie* (Amsterdam 1980) 147 e.v., 162 e.v.; M.-J. de Jong, *Grootmeesters van de sociologie. Comte, Marx, Weber, Durkheim, Parsons, Elias, Berger, Habermas en Bordieu* (Amsterdam/Meppel 1997) 179 e.v.; Schreuder, *Sociale bewegingen*, 31 e.v.; C. Tilly, *The rebellious century, 1830-1930* (Cambridge 1975) 2 e.v.

30. Clark Kerr hield zich vooral bezig met sociale gevolgen van modernisering. Een van zijn bekendste boeken is: *Industrialism and industrial man* (London 1962), vertaald als: *Industrialisatie of de mens*.

ren met de solidariteitstheoretische, door er een ontwikkelingsschema van te maken. Op de ineenslorting van de uit evenwicht geraakte maatschappij volgt een fase van conflicten, onrust en revoluties, waaruit een nieuw evenwicht ontstaat. Uiteindelijk zijn dergelijke pogingen weinig overtuigend, omdat beide visies in feite elkaars tegenbeeld zijn.³¹

De aanhangers van een derde benadering, de actietheorie, die in de jaren zeventig van de vorige eeuw opkwam, gingen er vanuit dat activisme een natuurlijk gedrag is, dat zijn oorsprong vindt in de menselijke creativiteit. Joseph Banks, een van de propagandisten van de actietheorie, zag een groot verschil tussen de sociale bewegingen van voor zijn tijd en de creatieve, door vernieuwend leiderschap aangevoerde en van een utopistische ideologie voorziene nieuwe sociale bewegingen.³²

De actietheorie kan een voorloper genoemd worden van wat wel aangeduid wordt met de benaming ‘nieuwe sociale beweging’. De theoretici van de nieuwe sociale beweging verweten de ‘oude sociale beweging’ gebouwd te zijn op een strakke hiërarchie, georiënteerd te zijn op de nationale staat, vastgeroest te zijn in vaste organisatievormen, een beperkt actie-instrumentarium te gebruiken en te gematigd te zijn. Het kenmerk van de ‘nieuwe sociale beweging’ daarentegen was de democratische basisstructuur. Een andere tegenstelling tot de ‘oude sociale beweging’ was de aandacht voor lokale thema’s. Daarbij werd een zekere afstand bewaard ten opzichte van de staat, de overkoepelende instituties en de nationale politieke thema’s om zich te kunnen richten op de ‘basisbeweging’. Deze optiek maakte burgerlijke ongehoorzaamheid tot een veel meer voor de hand liggend actie-instrument. Als een belangrijk verschil zag men ook dat in de ‘oude sociale beweging’ collectieve actie in dienst stond van het bereiken van een doel; bij de ‘nieuwe sociale beweging’ zag men actievoeren als deel van de vorming van een collectieve identiteit. De nadruk legde men dan ook op de expressiviteit van de acties.³³ Het denken over de ‘nieuwe sociale beweging’ is niet los te zien van utopieën over de *civil society*, waarin de vrije, mondige burger in een open samenleving op creatieve wijze nieuwe tussenstructuren ontwerpt om de liberaal-democratische samenleving vorm te geven.³⁴

De ideeën van Max Weber over sociale bewegingen kunnen niet overgeslagen worden, ook al is zijn denken eigenlijk niet in een stroming of school te plaatsen. De kern van zijn opvatting over de samenleving wordt gevormd door de strijd om de levenskansen. Maatschappelijke elites proberen de bronnen van macht en welvaart te monopoliseren en andere groepen daarvan uit te sluiten. In dit gevecht om de schaarse levenskan-

31. Schreuder, *Sociale bewegingen*, 33 e.v.; Tilly, *The rebellious century*, 7 e.v.

32. J.A. Banks, *Sociologie van de sociale beweging* (Meppel 1975) 46 e.v.

33. R. Koopmans, ‘Typologieën van sociale bewegingen: nieuw en oud, instrumenteel en expressief’, *Sociale Wetenschappen* 39 (1996) no. 2, 6-23, 7 e.v.

34. W. Dubbink, *Duurzaamheid als patstelling. Over de onvriendelijke betrekkingen tussen openbaar bestuur, markt en civil society* (Delft 1999) 199 e.v.

sen gaat Weber vooral in op het leiderschap van sociale bewegingen. Hij introduceerde de charismatische, inspirerende leider, die hij als een noodzakelijke voorwaarde zag voor het slagen van collectieve actie. Daarmee plaatste hij het ontstaan van sociale bewegingen voornamelijk in het irrationele. Mensen volgen een leider voornamelijk om het directe appèl dat er op hen gedaan wordt en niet zozeer vanuit een rationele belangenafweging. In de loop van de tijd krijgt de beweging een ander karakter. Vaak volgt na de dood van de charismatische leider een fase van institutionalisering, oligarchisering en het verleggen van doelen. Niet meer de maatschappelijke verandering staat centraal, maar de instandhouding van de organisatie en de aanpassing aan de bestaande verhoudingen.³⁵

28

Het zal duidelijk zijn dat het sociologisch denken over sociale bewegingen allermint een eenduidig concept heeft opgeleverd. Evenmin zijn sociologen er in geslaagd een visie te ontwerpen die op louter wetenschappelijke argumentatie stoelt en die los staat van tijdgeest en persoonlijke opvattingen. Dat blijkt onder andere uit de kritiek die op de verschillende visies is geleverd. De functionalisten hebben het verwijt van conservatisme gekregen door de bestaande orde als uitgangspunt te nemen en sociale bewegingen als 'symptoom van een ziekteproces' te karakteriseren. De theoretici van de conflict- en solidariteitsthesen wordt voor de voeten geworpen dat zij 'een permanente revolutie' als noodzaak zien voor maatschappelijke verandering en vooruitgang. Van de theoretici van de 'nieuwe sociale beweging' wordt gezegd dat hun aanspraak 'nieuw' te zijn met een korreltje zout genomen moet worden. Het nieuwe zit in de opkomst van nieuwe doelen en de rekrutering van andere groepen en niet in het totaal andere karakter.³⁶

35. De Jong, *Grootmeesters*, 138 e.v.; Schreuder, *Sociale bewegingen*, 86 e.v., 202 e.v. Sociologen als Michels en Pareto hebben de institutionaliseringstheorie tot een wetmatigheid verheven. Zo spreekt Michels van de 'ijzeren wet van de oligarchisering'.

36. Koopmans, *Typologieën*, 12; Tilly, *The rebellious century*, 9 e.v.

5. Sociale beweging en geschiedschrijving

29

In de geschiedschrijving is op vele manieren gebruik gemaakt van de door sociologen ontworpen gedachteschema's, al hebben veel historici ook hun eigen ideeën en thema's ingebracht. De Amerikaanse socioloog en historicus Charles Tilly, wel de bekendste onderzoeker op het gebied van sociale bewegingen, plaatst deze bewegingen binnen een veelomvattend proces van modernisering en natievorming. In dit proces trekt de overheid steeds meer macht naar zich toe, waardoor sommige groepen buiten de macht komen te staan. Daaruit ontstaan sociale bewegingen die de macht willen heroveren of veroveren en zo de staatsmacht uitdagen. Zijn definitie van sociale bewegingen luidt:

The deliberate, ostentatious mounting of a sustained challenge to powerholders in the name of a disadvantaged population living under the jurisdiction or influence of those powerholders. It entails the mobilization of large numbers of people around a set of claims by means of meetings, processions, demonstrations, petitions, slogans, symbols, committees, publicly proclaimed strategies, and related means.³⁷

Deze definitie heeft kritiek uitgelokt. Hij is weinig nauwkeurig en geeft geen eenduidige criteria voor karakterisering van specifieke organisaties.³⁸ Tilly heeft echter aan deze definitie vastgehouden, maar heeft daarbij wel een poging gedaan de 'oude' en de 'nieuwe' sociale bewegingen te zien als manifestaties van een en hetzelfde fenomeen.³⁹ Sociale bewegingen ziet hij als een typisch verschijnsel van de moderne tijd. Vóór de negentiende eeuw kan nauwelijks van sociale bewegingen in eigen-

37. C. Tilly, *Popular Contention in Britain, 1758-1834* (Cambridge 1995) 369.

38. M. van der Linden, *Het naderende einde van de vaderlandse geschiedenis en de toekomstige studie der sociale bewegingen* (Amsterdam 1999) 7.

39. C. Tilly, 'From interactions to outcomes in social movements' in: M. Giugni, D. McAdam en C. Tilly ed., *How social movements matter* (Minneapolis/London 1999) 253-274, 257.

lijke zin gesproken worden. Voor die tijd was er sprake van religieuze twisten, rebellieën, of intellectueel activisme, maar van bewegingen was nog geen sprake.

Tilly noemt de negentiende eeuw de eeuw van de opkomst van de sociale beweging, al moeten sociale bewegingen niet verward worden met het opkomen van nieuwe ideologieën en de constructie van een eigen identiteit door maatschappelijke groepen. Sociale bewegingen zijn van andere maatschappelijke fenomenen te onderscheiden door de vasthoudende uitdaging van de overheid en het antwoord daarop. Dit provokeert formaliseert zich in vier in de openbaarheid tredende elementen: waardigheid, eenheid, aantal en betrokkenheid. Volgens Tilly maakt de combinatie van deze vier elementen de kracht van een sociale beweging uit. Waardigheid wordt gevonden in een strenge moraal of religieuze fundering. Eenheid wordt getoond in gemeenschappelijke symbolen en rituelen, zoals het dragen van merktekens of het samen marcheren. Het aantal manifesteert zich in de aanwezigheid in de openbare ruimten, door aanbidding van petitieën, het sluiten van verbonden met verwante bewegingen, lidmaatschap en contributies. Betrokkenheid uit zich in het ondernemen van gevaarlijke acties en weerstand tegenover aanvallen.

Het is echter niet zo dat deze vier elementen elkaar zonder meer versterken, vaak werken zij elkaar tegen, vooral als een sociale beweging meer vorm krijgt. Zo zal bijvoorbeeld een sociale beweging om voor grotere aantallen mensen aantrekkelijk te worden concessies moeten doen op het gebied van waardigheid en betrokkenheid.⁴⁰ Deze korte beschrijving van Tilly's opvattingen laat zien dat hij moeilijk bij een stroming is in te delen. Zelf zegt hij zowel de functionalistische en solidariteitstheoretische uitgangspunten te verwerpen.⁴¹ Door zijn koppeling van staatsvorming en de daaruit ontstane maatschappelijke wijzigingen lijkt hij desondanks het beste te passen bij de conflicttheorie.

Marcel van der Linden, bijzonder hoogleraar voor de geschiedenis van de sociale bewegingen aan de Universiteit van Amsterdam, heeft ook een poging gedaan de 'oude' en de 'nieuwe' sociale bewegingen vanuit één gezichtspunt te beschrijven. Hij baseert zijn beschouwing op een definitie die J. Raschke gebruikt in zijn bekende inleiding over sociale bewegingen.

Soziale Bewegungen existieren in der Regel nicht ohne Organisation, Organisation ist aber nicht das Entscheidende an der Bewegung. Sie vermittelt u.a. Kontinuität, Koordination, auch Initiative, aber ohne die spontane und unregelmässige Aktion der Aktiven ausserhalb der Organisation wäre sie wenig - jedenfalls keine soziale

40. Tilly, 'From interactions', 260 e.v. In Tilly's terminologie zijn deze kenmerken: '*worthiness, unity, numbers, commitment*'.

41. Tilly, *The rebellious century*, 9.

Bewegung. Das Besondere der soziale Bewegung liegt gerade in der Dialektik zwischen den (Bewegungs-)Organisationen und den fluiden Teilen der Bewegung.⁴²

Van der Linden sluit hierbij aan en concludeert: 'Partijen, verenigingen e.d. die onderdeel uitmaken van een sociale beweging zijn derhalve ambivalent. Zij zijn zowel formele organisaties als bewegingsorganisaties. Wanneer de bewegingsorganisaties mediacontacten en overleg met de tegenpartij groter gewicht toekennen dan aan contestatie (bestrijding) dan verandert zo'n organisatie van een bewegingsorganisatie in een belangengroep of pressiegroep. Het bewegingskarakter gaat dan verloren'.⁴³

Tegelijkertijd erkent Van der Linden dat het niet mogelijk is een precieze definitie van sociale bewegingen te formuleren. Hij wijt dat aan de dynamiek van een sociale beweging, want een kenmerk van sociale beweging is de voortdurende verandering. Onderzoekers staan daarom steeds weer voor de taak hun omschrijvingen aan te passen. Wel zijn er enkele kenmerken waaraan een sociale beweging herkend kan worden:

- Er is geen sterk geïnstitutionaliseerde machtsbasis. Voortdurend moeten aanhangers gemotiveerd worden om hun engagement te behouden. Men is dus gedwongen dynamisch te blijven.
- Sociale bewegingen zijn geen eendagsvlinders, zij kennen een zekere duurzaamheid.
- Er is een sterk ontwikkeld wij-gevoel, waardoor de tegenstellingen tussen voor- en tegenstanders geaccentueerd worden.
- Er zijn verschillende manieren van betrokkenheid. Men kan formeel lid zijn en actief meedoen, maar spontaan en incidenteel meedoen aan acties is ook mogelijk. Bovendien zijn er meerdere manieren om steun te betuigen.
- Sociale bewegingen zijn pluriform en bestaan uit verschillende soms met elkaar wedijverende organisaties, die gebruik maken van verschillende soorten pressiemiddelen.
- Sociale bewegingen zijn gericht op maatschappelijke verandering of juist het tegenhouden van maatschappelijke veranderingen
- Sociale bewegingen zijn meestal nationale verschijnselen die er op gericht zijn autoriteiten te beïnvloeden.

Uit deze kenmerken volgt dat een georganiseerde groep nog geen sociale beweging hoeft te zijn. Ook het streven naar macht binnen of buiten een organisatie valt nog niet samen met een sociale beweging. Ten slotte kan

42. J. Raschke, *Soziale Bewegungen. Ein historisch-systematischer Abriss* (Frankfurt am Main/New York 1985) 79-80.

43. Van der Linden, *Het naderende einde*, 10.

collectief gedrag zoals massale paniek of een uitbarsting van geweld geen sociale beweging worden genoemd.

6. De dynamiek van de sociale beweging

De beschouwingen van Tilly en Van der Linden leggen sterk de nadruk op het dynamische en protestkarakter van de sociale bewegingen. In deze zin zijn zij verwant aan een conflicttheoretische benadering. Of om het met Tilly te formuleren: *'at a minimum, social movement involve continuous interaction between challengers and power holders'*.⁴⁴ Er zijn echter ook voorbeelden van andere gezichtspunten. O. Schreuder geeft in zijn uitvoerige analyse van de sociale beweging een werkdefinitie die algemener geformuleerd is: 'Een sociale beweging is een groepering van mensen die een zekere interactie en vaak ook organisatie vertonen en die met elkaar in contact staan of zich verenigen op grond van een bepaald onbehagen. Dit onbehagen drukt zich uit in een min of meer manifeste afwijzing van de stand of gang van zaken in de samenleving of van de – gepercipieerde – mentaliteit van de 'massa'. Tevens gaat men handelen, en deze enigszins continue actie kan twee vormen aannemen: ofwel men eist hervormingen en oefent pressie naar buiten ofwel men constitueert een eigen leefmilieu waarin de gesignaliseerde feiten niet meer voorkomen. Men is daarbij gericht ofwel op de verandering ofwel op het herstel respectievelijk het behoud van een bepaalde sociale orde of een bepaalde mentaliteit'. Kern van Schreuders omschrijving is dat uit onbehagen over de maatschappelijke ontwikkelingen groepsvorming voortkomt, waardoor dat onbehagen een naam krijgt en collectiviteiten van daaruit gaan handelen en dit buiten de geijkte kanalen om doen.⁴⁵

De definitie die Banning en Woldring geven is nog algemener. Sociale bewegingen noemen zij 'in de ruime betekenis van het woord, bewegingen waarin bepaalde wereldbeschouwelijke beginselen of waarden als oriëntatiepunten gelden en waarin maatschappelijke, economische en politieke ideeën leven en doelen worden nagestreefd. Die sociale bewegingen krijgen uitdrukking in maatschappelijke en politieke organisaties, die na verloop van tijd en in confrontatie met veranderende maat-

44. Tilly, 'From interactions', 257.

45. Schreuder, *Sociale bewegingen*, 35

schappelijke en politieke vraagstukken soms worden opgeheven of vervangen'. Voorbeelden daarvan zijn: de vakbeweging, godsdienstige bewegingen, groepen die strijden tegen rechteloosheid en voor emancipatie. De term beweging betekent in hun opvatting: 'gedragen worden door en hun uitdrukking krijgen in groepen en organisatorische vormen, maar die niet in organisaties opgaan. Een sociale beweging is duurzaam, regulerend en dynamisch in die zin dat zij in handelingen van individuen en in georganiseerde acties ten grondslag liggende inzichten en meningen kunnen worden gewijzigd in confrontatie met veranderende omstandigheden en met andere sociale bewegingen'. Hoewel optredend in historische context hebben sociale bewegingen ook iets 'eigens' en zijn daarom herkenbaar in hun continuïteit.⁴⁶

De definities van Schreuder en Banning en Woldring zijn minder gebaseerd op machtsverschillen tussen de sociale beweging en de autoriteiten, maar op een meer algemeen onbehagen dat vorm krijgt in collectieve actie. Schreuder legt daarbij meer nadruk op het handelen, Banning en Wolding op de institutionalisering van die actie. Gemeenschappelijk hebben alle genoemde definities en omschrijvingen dat sociale bewegingen als dynamische organisaties gezien worden die vanuit een bepaald gevoel van onvrede met de maatschappelijke ontwikkelingen alternatieve doelen nastreven.

Voor een project dat de christelijk-sociale beweging wil beschrijven en analyseren is de bijdrage van de sociologie belangrijk, omdat zij enkele denkbeelden aandraagt die niet ontbreken mogen. De eerste notie is die van verzet. Elke sociale beweging levert kritiek op de bestaande orde. Dit verzetskarakter wisselt van tijd tot tijd, maar deze dynamiek ontbreekt nooit helemaal. De tweede is dat dit verzet continuïteit kent en organisatorisch vormt krijgt, maar dat maatschappelijke kritiek en organisatie niet geheel samenvallen. Voortdurend worden nieuwe kritiepunten aangedragen, steeds weer staan mensen op die een nieuw elan zoeken. De definities van Schreuder en Banning en Woldring zijn hiervoor het meest bruikbaar, omdat zij voldoende ruimte laten voor een inpassing van historisch materiaal.

De ideeën over het functioneren van sociale bewegingen zijn eveneens belangwekkend, omdat vanuit de 'nieuwe sociale beweging' aansluiting gezocht wordt bij de *civil society*-gedachte. In dat licht moet ook de opmerking van Margaret Thatcher verstaan worden, waar dit opstel mee begon. Aanhangers van de liberale maatschappijvisie worstelen vanouds met het probleem welk mechanisme de '*melting pot*' van individuele belangen bijeenhoudt, als de overheid zich zoveel mogelijk op de achtergrond houdt. Liberale ideologen als J. Rawls achten een '*overlap*'

46. W. Banning en H.E.S. Woldring, *Hedendaagse sociale bewegingen. Achtergronden en beginselen* (Houten 1998 13de druk) 11.

ping consensus' noodzakelijk, die moet voortkomen uit de juridische handhaving en bescherming van de constitutionele grondrechten.⁴⁷ Anderen zien de participatie van zelfbewuste burgers naast de 'gewone politiek' als oplossing. Het maatschappelijk middenveld of de *civil society* kan dan optreden als criticus van vastgelopen politieke en maatschappelijke structuren en prikkelen om tot andere oplossingen te komen.⁴⁸ Bij de beschrijving van de christelijk-sociale beweging zal deze functie van intermediaire organisaties in het oog gehouden moeten worden.

47. R. Bellamy, 'Dealing with difference; four models of pluralist politics', *Parliamentary Affairs* 53 (2000) 198-218, 200 e.v.
48. Zie: Dubbink, *Duurzaamheid als patstelling*, 184, die er op wijst hoe marktorganisaties door de *civil society* te raadplegen de weg van de 'verantwoordelijke markt' kunnen kiezen. J. de Beus en H. van den Doel, 'Interest groups in Dutch domestic politics' in: R.T. Griffiths, *The economy and politics of the Netherlands since 1945* (Den Haag 1980) 163-198, 191 e.v. wijzen op de bufferfunctie die de *civil society* kan vormen.

7. Pluralisme of neocorporatisme

37

Niet alleen door zich te richten op ideologische of klassentegenstellingen heeft de geschiedschrijving van de sociale bewegingen zichzelf lange tijd onnodige beperkingen opgelegd, ook het vaak institutionele karakter van de bestaande literatuur – een belangrijk deel bestaat uit gedenkboeken van velerlei soort en snit – heeft in de hand gewerkt dat de beschrijvingen vaak tamelijk los staan van de sociaal-economische, politieke en culturele context. Het gevolg is dat een onderdeel van grote betekenis uit de Nederlandse sociaal-economische geschiedenis grotendeels buiten beeld is gebleven. In het bijzonder betreft dit de rol die de organisaties speelden in de samenwerking en de samenwerkingsverbanden tussen de sociaal-economische organisaties onderling en die met de overheid.

In de sociologie en meer nog in de politicologie is het samenspel van burgers, organisaties en overheid altijd een belangrijk thema geweest. Echter net als bij de geschiedschrijving van de sociale bewegingen zijn normatieve oordelen niet altijd gescheiden gebleven van verklarende analyses. Speciaal politicologen zijn geneigd te redeneren vanuit vooraf ingenomen stellingen, waardoor waardeoordelen en analyse verward dreigen te worden. In de laatste tijd treden twee denkpatronen op de voorgrond. Het pluralisme, dat in de liberale traditie staat, wil burgers, staat en (belangen)organisaties zoveel mogelijk gescheiden houden. Openheid, concurrentie, maatschappelijke flexibiliteit en keuzevrijheid van het individu worden als cruciale waarden gezien. Dat de overheid het beleid afstemt met belangengroepen wordt – om met Adam Smith te spreken – gezien als een ‘*conspiracy against the people*’, want kartelvorming en achterkamertjespolitiek zullen dan een open discussie vervangen, met stroperigheid, ondoorzichtigheid, besluiteloosheid en inefficiëntie als gevolgen.⁴⁹

Het geloof aan deze liberale basisprincipes vond lang niet overal gehoor. Als het individu de maat van alle dingen werd, zouden ongeremde

49. C.S. Thomas, ‘Understanding and comparing interest groups in western democracies’ in: C.S. Thomas ed., *First world interest groups* (London 1993) 1-27, 9.

concurrentie en een ongetemd kapitalisme tot kernwaarden verheven worden, waarbij sociale versplintering, willekeur en verspilling op de loer lagen. Een aantal onderzoekers zag juist een belangrijke taak weggelegd voor georganiseerde groepen. Als zij bij de vorming van het beleid betrokken worden, kunnen zij een buffer vormen tussen overheid en burgers. Stabiliteit, duurzaamheid en harmonie zullen daardoor gewaarborgd kunnen worden.⁵⁰

Vrijwel alle onderzoekers zijn het er over eens dat de Nederlandse samenleving een voorbeeld is van een maatschappij met een sterk en hecht georganiseerd middenveld, waarbij overheid en sociaal-economische partners door onderling overleg tot oplossing van maatschappelijke problemen pogen te komen. Het Nederlandse poldermodel wordt vaak als toonbeeld van dergelijke overleg- en harmoniemodellen gezien en een bespreking van de (on)mogelijkheden die dit concept biedt voor de geschiedschrijving van de christelijk-sociale beweging kan daarom niet achterwege blijven.

Het corporatisme kwam in de negentiende eeuw vooral in katholieke kringen naar voren als een alternatief voor de socialistische klassenstrijd en het liberaal individualisme. Door de arbeiders in beroepsgroepen te organiseren hoopte men het eigen belang aan het algemeen belang te binden. Het fascisme ontnam de corpora echter alle vrijheid en als maatschappelijk systeem raakte het corporatisme in de vergetelheid.⁵¹ Halverwege de jaren zeventig stelden politicologen en bestuurskundigen als Phillipe Schmitter en Gerhard Lembruch de plaats en functie van belangengroepen in de samenleving weer aan de orde.⁵² Onder de naam neocorporatisme kregen deze beschouwingen veel aandacht. Onderzoekers in deze traditie constateerden dat in de meeste naoorlogse westerse staten, ondanks een functionerende parlementaire democratie en de aanwezigheid van meerpartijstelsels en een economie gebaseerd op marktwerking, er buiten deze stelsels om overleg en beleidsafstemming tussen overheid en sociaal-maatschappelijke organisaties plaatsvond, die niet of pas achteraf werd gesanctioneerd. Vanuit deze observatie kwam Schmitter tot de definitie:

Corporatism can be defined as a system of interest representation in which the constituent units are organised into a limited number of singular, compulsory, noncompetitive, hierarchially ordered and

50. A.C. Hemerijck, 'Het leervermogen van de overlegeconomie' in: F. Hendriks en A.C. Hemerijck ed., *Schikken en plooiën. De stroperige staat bij nader aanzien* (Assen 1998) 117-135, 119.
51. J. Frouws, *Mest en macht. Een politiek-sociologische studie naar belang-behartiging en beleidsvorming inzake de mestproblematiek in Nederland* (Wageningen 1993) 21.
52. P.J. Williamson, *Corporatism in perspective* (London 1989) geeft een overzicht van de achtergronden en belangrijkste thema's van het neocorporatisme.

functionally differentiated categories, recognized or licensed (if not created) by the state and granted a deliberate representation monopoly within their respective categories in exchange for observing certain controls on their selection of leaders and articulation of demands and supports.⁵³

Sinds Schmitter deze definitie formuleerde is er veel over neocorporatistische systemen gediscussieerd en gepubliceerd, maar de twee basisprincipes waarop Schmitter het neocorporatisme baseerde, worden breed geaccepteerd. Ten eerste proberen neocorporatieve systemen de concurrentie in te dammen. Dat doen zij onder meer door het aantal betrokken organisaties klein te houden en het overleg hiërarchisch te organiseren. Ten tweede vindt er een ‘corporatistische ruil’ plaats. Belangenorganisaties krijgen inspraak in de vorming en uitvoering van het beleid, maar de overheid vraagt daarvoor in ruil dat zij hun achterban in toom houden en er voor zorgen dat de eisen binnen grenzen blijven.⁵⁴

Zoals gezegd, er kan nauwelijks over worden getwist of het Nederlandse bestel al of niet corporatistische trekken had.⁵⁵ Tot nu toe is echter in de literatuur over vakbonden en de ondernemersverenigingen weinig aandacht geweest voor de rol van de werkgevers- en werknemers in dit neocorporatistische systeem. Onderwerpen zoals de discussies, intern en in overlegorganen, hoe standpunten werden gevormd, of een corporatistische ruil kan worden aangetoond en zo ja, hoe deze werkte, welke relatie tussen bonden en achterban was en hoe men de eigen leden overtuigde, zijn onderbelicht gebleven.

Ook is de geschiedschrijving van het functioneren van de sociale bewegingen tot nu toe weinig getoetst aan de theorievorming over pressie- en belangengroepen. De Amerikaanse socioloog Mancur Olson kwam na een uitvoerige analyse van pressie- en belangengroepen tot de conclusie dat belangenbehartigingsorganisaties, door hun bijzondere plaats in het maatschappelijke krachtenveld, specifieke tactieken en strategieën hanteren om hun doelen te bereiken.⁵⁶

Mensen worden en blijven alleen lid van een belangenorganisatie als zij er voordeel in zien. Leaders van belangengroepen kampen altijd met

53. Geciteerd bij De Beus, ‘Interest groups’, 168 e.v.

54. Williamson, *Corporatism in perspective*, 10 e.v.

55. Een globaal overzicht van de confessionele standpunten is te vinden bij: H. de Liagre Böhl, ‘De confessionelen en het corporatisme in Nederland’ in: P. Luykx en H. Righart ed., *Van de pastorie naar het torentje. Een eeuw confessionele politiek* (Den Haag 1991) 104-124.

56. M. Olson, *Logic of collective action: public goods and the theory of goods* (Cambridge 1965). Olson heeft een duidelijk normatief uitgangspunt. Hij ziet belangengroepen als een bedreiging voor de economische groei. Doordat zij alleen hun specifieke eigenbelang najagen en niet het algemeen belang en zij zich onttrekken aan democratische controle ontstaat er een ‘institutional sclerosis’, waardoor het economisch potentieel niet volledig benut wordt. Zie: De Beus, ‘Interest groups’, 189 e.v.

het lifterprobleem (*free riders*). Ook niet-leden profiteren van de resultaten die een vakbond of andere organisatie behaalt. Daarom is het ook moeilijk een belangengroep van de grond te tillen en in stand te houden. Bestuurders gebruiken daarom patronen van gezamenlijke actie (*logic of collective action*). Daaronder vallen: een samenbindende ideologie, sterk leiderschap, dwang- en lokmiddelen en het bieden van speciale voordelen zoals goedkope verzekeringen, stakingskassen en rechtshulp. Om invloed te krijgen op het beleid worden andere middelen gebruikt: patronen van beïnvloeding (*logic of influence*). Daaronder vallen zaken als erkenning vragen bij de overheid, concessies afdwingen en de overdracht van bevoegdheden door de overheid.

Niet alleen de discussie over het neocorporatisme en de functie en handelingspatronen van belangen- en pressiegroepen kunnen inzicht geven in de plaats en taak van de christelijk-sociale beweging en de daarbij betrokken organisaties. In andere onderzoeksvelden wordt eveneens gezocht naar functies van instituties in het maatschappelijk bestel. Een voorbeeld is de ‘nieuwe institutionele economie’. Deze theorie wil aan de eenzijdigheden van de klassieke markteconomie ontkomen. De klassieke economen hadden geen oog voor instituties die in het leven geroepen werden om de markt in stand te houden of om posities op de markt te verbeteren. Daarvoor zijn niet alleen collectieve uitgaven nodig, bijvoorbeeld voor de politietaak, maar ook worden specifieke kosten gemaakt om aan de juiste informatie te komen, onderhandelingen te voeren en eventueel beslissingen te forceren.⁵⁷

De historici J.L. van Zanden en A. van Riel hebben niet lang geleden een poging gedaan de sociaal-economische ontwikkeling van de lange negentiende eeuw te analyseren vanuit de vaststelling dat de economische ontwikkelingen niet te duiden zijn zonder de transformatie van de sociaal-politieke structuur daarin te betrekken. De staat als schepper van het wettelijke kader voor een gereguleerd marktverkeer, krijgt daarin een belangrijke rol toebedeeld.⁵⁸

Welk nut kunnen de hierboven besproken theorieën en modellen hebben voor het project ‘Geschiedenis van de christelijk-sociale beweging’? Het kan niet de bedoeling zijn historische processen te verklaren vanuit sociologische, politicologische of economische modellen of dergelijke theorieën te toetsen. Wel kunnen de bevindingen van sociologen, politologen of economen gebruikt worden om vragen te formuleren, onderzoek te structuren en verklaringen te zoeken en te verduidelijken.⁵⁹ Het

57. Een beknopt overzicht is te vinden in: C.A. Hazeu, *Institutionele economie: een optiek op organisatie en sturingsvraagstukken* (Bussum 2000).

58. J.L. van Zanden en A. van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam 2000) 19 e.v.

59. Zie: D.Th. Kuiper, ‘Kerkgeschiedenis en sociologie’, *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 101 (2001) 93-98, 97. Kuiper ziet voor de sociologie vooral

is ook duidelijk dat verschillende theorieën te beperkt en te normatief zijn, terwijl andere weer te algemeen zijn of eenduidigheid ontberen. Er zal vaak naar combinaties van bepaalde visies gezocht moeten worden. Om een voorbeeld te geven: in beginsel zijn er twee gezichtspunten van waaruit sociale bewegingen benaderd kunnen worden. De theorieën die zich richten op de sociale beweging zien deze als een fenomeen dat van buitenaf probeert de machtsorde te verbreken en binnen te dringen. Het kernwoord is 'verzet'. De neocorporatistische opvatting ziet sociale bewegingen veel meer als instituties die binnen het maatschappelijk systeem invloed pogen te vermeerderen, echter zonder de macht te willen overnemen. Het kernwoord is 'beïnvloeding'. In een sociale beweging en de bijbehorende organisaties zullen altijd beide aspecten te herkennen zijn, evenwel niet altijd in even sterke mate. Soms is het verzetskarakter dominant, soms overheerst de beïnvloeding.

8. De christelijk-sociale beweging in perspectief

43

Impliciet is bij het opstellen van het werk- en onderzoeksprogramma een pragmatische keuze gemaakt. De geschiedschrijving van de christelijk-sociale beweging in engere zin – het samenwerkingsverband tussen de protestants-christelijke sociale partners – is tot kern van het onderzoek gemaakt. Niet altijd is de christelijk-sociale beweging zo gezien. Belangrijke theoretici van het christelijk-sociale gedachtegoed als C. Smeenk en J.R. Slotemaker de Bruïne bespraken ook onderwerpen als het onderwijs en de volksgezondheid. Omdat het hier een specifieke problematiek betreft, die een andere wetenschappelijke inkadering vergt, is het vanuit praktisch oogpunt verstandig in eerste instantie de geschiedenis van de protestants-christelijke sociale partners aan te vatten.

Toch mag dit brede perspectief niet uit het oog verloren worden. De christelijk-sociale beweging was het gevolg van de mobilisering van het orthodox-protestantse volksdeel. Modernisering en traditie gingen daarbij hand in hand. Het greep terug op het calvinisme zoals dat onder een deel van het volk was blijven leven in een in de Tale Kanaäns gestolde bevinding. Het was ook een reactie op het functieverlies van de kerk. Met name de Doleantie haakte daarop in en beoogde het terugbrengen van de kerk in geloof en leven, met een belijdende en actieve gemeente als kern. Daarom was de reformatie van het diaconale werk een belangrijk programmapunt van de dolerenden. De anoniem werkende diaconale colleges wilden de leiders afschaffen om het diaconale werk weer in handen te leggen van de gemeenteleden.⁶⁰ Hetzelfde kan gezegd worden van het denken over de samenleving en de sociaal-economische problematiek. Voor een belangrijk deel werd gedachtevorming gestuurd door traditionele visies op economie en arbeid.

Desondanks was er een element van opstandigheid en strijd tegen het establishment, met name in het denken van de antirevolutionairen. Abraham Kuyper voelde zich de aanvoerder van een Gideonsbende, die

60. A. Bornebroek, 'De geschiedenis van de gereformeerde diaconie 1886-1912' in: G. Harinck ed., *Diaconie in heden en verleden* (Barneveld 1992) 13-62, 18 e.v.

streefde naar herstel van harmonie in de maatschappelijke verhoudingen. De berusting, die de stillen in den lande zo lang hadden gekoesterd, wilde Kuyper via bewustwording ombuigen naar een actieve opstelling in kerk en maatschappij. Als het nodig was moest de strijd niet geschuwd worden, dat erkende ook Kuypers opvolger Hendrikus Colijn. Toen hij 1917 in Hoofddorp een rede hield, toonde hij zich pessimistisch over de maatschappelijke orde en rust in de toekomst. ‘De sociale strijd kan echter niet ontlopen worden’, waarschuwde hij zijn gehoor. Daarom was ‘vereniging en samenwerking’ het parool en ‘sterk uw organisatie’ de opdracht.⁶¹ Op de overheid deed Colijn geen beroep. De ervaringen die de kleine luyden met de staat hadden opgedaan, weerhielden hen er van veel te zien in een machtige overheid.⁶² Daarom werd voor organisatie gekozen. Het onderwijs was het eerste maatschappelijk veld waarop de actie zich richtte, de politiek volgde. Of groepsvorming ook op sociaal-economisch gebied noodzakelijk was, bleef lang onzeker, daarvoor waren de visies te vaag, te traditioneel en vaak ook tegenstrijdig. Een voorbeeld is de gedachte van de standensamenwerking binnen Patrimonium, waarbij een romantisch-traditionele visie een modernere aanpak in de weg stond.⁶³

In de geschiedenis van de christelijk-sociale beweging zal dus in de eerste plaats vanuit een totaalvisie op het gemobiliseerde orthodox-protestantse volksdeel geanalyseerd dienen te worden, waarbij als uitgangspunt genomen wordt dat het neocalvinisme in de eerste plaats een vormgeving van het geloof was.⁶⁴ Een geloof dat beleefd en in de praktijk gebracht moest worden. Daarom vormde ‘eigensoortig’ onderwijs zo’n belangrijk speerpunt. De vorming begon dan ook binnen de kerk, op catechisatie en jongelings- en meisjesvereniging. Voor velen waren dat de bronnen waaruit levenslang geput kon worden bij verwezenlijken van de maatschappelijke idealen. Te zien is dat in de eerste tijd van Patrimonium, waar de bezinning op levensbeschouwelijke kwesties vaak vóór de bespreking van de sociale kwestie ging. Een scherp onderscheid tussen christelijk-sociale beweging en andere activiteiten op maatschappelijk vlak is dan ook niet te maken. Ze kwamen uit elkaar voort en vloeiden in elkaar over. Voor het project ‘Geschiedenis van de christelijk-sociale beweging’ houdt dat in dat de sociaal-economische organisaties vanuit een breed perspectief benaderd zullen worden. Deze vaststelling, te samen met de hiervoor geformuleerde uitgangspunten, leiden tot de volgende leidraden bij het onderzoek:

61. Zie: *De Standaard* 17 febr. 1917.

62. Schutte, ‘De ere Gods’, 99 e.v.

63. Schutte, ‘De ere Gods’, 101.

64. G.J. Schutte, *Het Calvinistisch Nederland. Mythe en werkelijkheid* (Hilversum 2000) 203.

- De christelijk-sociale beweging en de samenstellende delen dienen niet als aparte categorie te worden behandeld, maar als geïntegreerd onderdeel van een brede sociaal-economisch, politieke en cultureel-religieuze context, waarbij ook gezocht wordt naar verbanden en wisselwerkingen met de ontwikkelingen die zich in andere maatschappelijke velden afspeelden.
- De beschrijving van de organisaties en instellingen die deel uitmaakten van de christelijk-sociale beweging zal een belangrijk deel uitmaken van het project, maar 'traditionele' institutionele geschiedschrijving is niet de bedoeling. Een benadering van bovenaf zal met die van onderop vervlochten worden. Perspectieven en methodieken *zoals 'family strategies'* en *'coping strategies'* en andere zullen een plaats moeten krijgen.
- Bij het formuleren van vraagstellingen, het opzetten en uitwerken van onderzoek, het zoeken en presenteren van verklaringen zal aansluiting gezocht worden bij relevant sociologisch, politicologisch en economisch onderzoek.

45

Deze uitgangspunten functioneren binnen de centrale vraagstelling:

- Hoe is ontstaan, groei en uitbouw van de christelijk-sociale beweging te relateren aan het zich ontwikkelende maatschappelijk middenveld in Nederland, welke invloed had de levensbeschouwing en welke wisselwerking was er tussen individu, organisatie en overheid?
- Welke plaats en functie had de gevestigde christelijk-sociale beweging in het maatschappelijke middenveld dat zich in de loop van de twintigste eeuw had ontwikkeld? Hoe verliepen de interacties tussen maatschappij, achterban, leden, organisaties en overheden?

Daarin maken een aantal componenten onderdeel uit van de analyse:

- De keuzemomenten in de bestaans- en overlevingsstrategieën van (potentiële) leden.
- De invloed van de modernisering van de samenleving op de maatschappelijke organisatiestructuren.
- De wisselwerking tussen de keuzen en gedragingen van de leden, de ontwikkeling van de christelijk-sociale beweging als samenstel van intermediaire organisaties en de toenemende invloed van lokale, nationale en supranationale overheden.
- Het plaatsen van de activiteiten van de sociaal-christelijke beweging tussen de polen 'verzet' en 'beïnvloeding', waardoor aansluiting verkregen kan worden gekregen met sociologisch en politicologisch onderzoek.
- Het functioneren van de christelijk-sociale organisaties als belan-

genorganisaties, waarbij patronen van gezamenlijke actie en beïnvloeding en de corporatistische ruil centraal staan.

9. Ten slotte

De christelijk-sociale beweging bestaat als zodanig niet meer, maar het gedachtegoed is daarmee niet verloren gegaan. Zo vormde het herdenkingsjaar 1991 de aanleiding voor hernieuwde bezinning. Het Convent van Christelijk-Sociale Organisaties kwam in dat jaar met een rapport over de perspectieven voor christelijk-sociale organisaties. Het historische deel van het rapport plaatst de opkomst van de christelijk-sociale beweging niet meer in een triomfalistisch verleden, maar in de reacties op het dominante liberalisme en het opkomend socialisme en de sociale problemen waarmee de samenleving werd geconfronteerd door de industrialisatie. De vorming van het zuilensysteem was het gevolg en de christelijk-sociale organisaties bonden zich min of meer automatisch aan die zuilen.⁶⁵

De toekomst van de christelijk-sociale beweging wordt sterk gerelateerd aan de christelijke identiteit. Echter niet meer zoals vroeger aan onaantastbare beginselen, maar aan christelijke noties als naastenliefde, verantwoordelijkheid, respect, rentmeesterschap en rechtvaardigheid. De inbreng van deze noties in de sociaal-economische werkelijkheid kan helpen tegenstellingen te overbruggen en de ontplooiing van maatschappelijke organisaties bevorderen.⁶⁶

Andere beschouwingen, zij het vaak in breder verband en met de nodige accentverschillen, kennen eenzelfde positionering. Een voorbeeld is het boek *Identiteit en belofte*, waarin H. Groen zich afvraagt of en in hoeverre 1891 nog een inspiratie kan zijn voor de christelijk-sociale beweging van nu. Hij vertrekt vanuit de sociale noden, waarop de christelijk-sociale beweging een reactie was. De leiders zagen 'architectonische' kritiek op de bestaande sociale verhoudingen als een zedelijke opdracht. Centraal stond daarin de pluraliteit en de zelfstandigheid van maatschappelijke verbanden. Deze visie acht hij nog steeds bepalend

65. *Inspiratie en organisatie. Perspectieven voor christelijk-sociale organisaties in een tijd van ontzuiling en deconfessionalisering* (Den Haag 1991) 9 e.v.

66. *Inspiratie en organisatie*, 31.

voor de mogelijkheden van een christelijk-sociale beweging nu.⁶⁷

De leerstoel Christelijk Sociaal Denken gaat uit van eenzelfde oriëntering. De leerstoelhouder prof. dr. J.P. Balkenende benut de tradities van het rooms-katholieke en protestantse sociale denken, maar acht tevens een herijking nodig.⁶⁸ Er moet een nieuwe maatschappelijke dialoog komen en een ander handelen vanuit een ethische reflectie.⁶⁹ Het zou goed zijn van deze ontwikkelingen kennis te nemen, zo mogelijk daarin te participeren en vanuit de eigen expertise historische lijnen te trekken.

67. H. Groen, *Identiteit als belofte. Over organisaties die een naam op te houden hebben* (Zoetermeer 1998) 132 e.v.

68. Tijdens zijn minister-presidentschap wordt Balkenende vervangen door dr. J.-J. van Dijk.

69. Zie bijvoorbeeld J.P. Balkenende, 'De christelijk-sociale beweging op een keerpunt', *Christen Democratische Verkenningen* (1999) no. 2, 12-26, 25.